

מאמרי שכותרתו "עזרא ופועלו במקורות המקראיים והבתר-מקראיים", נתפרסם בכתב העת "בית מקרא", תמוז-אלול תשל"ב - 1972, והוקדש לזכר אבי-מורי ורבי הרב יצחק ארטן נ"ע. המסה¹ על "עזרא העניו במקרא" מוקדשת לזכר נכדנו יואל בן שביט ורמי בר-און.

לעת הזו, כעבור כיוכל שנים מעת פרסום הדברים, מצאתי את עצמי שואל על שום מה כה נתחבבה עליי דווקא דמותו של עזרא. פתחתי בבירור המענה על השאלה: מהי המידה המאפיינת את עזרא בסיפור המקראי שלפנינו (ספר עזרא ונחמיה). על סמך המסורת החוזרת בספרות חז"ל (סנהדרין יא, א; יומא ט, ב; סוטה מח, ב; תוספתא, שם, פי"ג) הנחתי כי תהא זאת הענווה והמצוין בה העניו:

ת"ר - פעם אחת היו מסובין בעליית בית גוריה ביריחו ונתנה עליהם בת קול מן השמים: יש כאן אחד שראוי שתשרה עליו שכינה כמשה רבינו אלא שאין דורו זכאי לכך. נתנו חכמים עיניהם בהלל הזקן; וכשמת אמרו עליו ה' חסיד ה' עניו תלמידו של עזרא.

המשכתי בבירור המשמעות של מידת הענווה ומצאתי במשלי יח 12: "לפני שבר יגבה לב-איש [= שכלו] [דווקא] ולפני כבוד – ענוה", ואילו נאמר בסוטה ט, טו: "קדושה מביאה לידי ענוה; וענוה מביאה לידי יראת חטא".

אך מצא חן בעיניי פירוש רש"ר הירש על הכתוב על אודות משה: "והאיש משה ענו מאד" - מי שזכה למידה זו כבר סילק מליבו כל מחשבה על ערך עצמו ועל גדולת עצמו.

ולעומתו נראו לי דברי הרב קוק [מידות הראיה ענוה ח']: "לפעמים אין צריך להתיירא מגדלות, שהיא מרוממת את האדם לפעול גדולות; והענווה כולה מבוססת על גדלות קדושה שכזאת".

בסופו של דבר אימצתי לי את הגדרת רמב"ם בפירושו לפרקי אבות ד, ד: "כי הענווה היא מן המידות המעולות, והיא ממוצעת בין הגאווה ושפלות הרוח" [ההדגשה שלי, נ"א].

רוצה לומר: העניו ניצב בין ההערכה העצמית והנכונות לפעולה אמיצה ובין התודעה העצמית של גבולות היכולת שלו, ומכאן הנכונות לוותר על המעשה בעת הזו.

על יסוד הגדרה זו של מידת הענווה ושל האיש העניו ננסה עתה להתוודע לדמות **עזרא העניו** כפי שהציג אותה עורך ספר עזרא (ונחמיה) שלפנינו [על פי מקורות שעמדו לפניו כפי שביארנו בעבודת המחקר במאמרי ב"בית מקרא"]:

בפתיחת תולדות עזרא מביא העורך-המחבר את שמצא במקור שלפניו (עז' ו 1):

ואחר הדברים האלה, במלכות ארתחשסטא מלך פרס עזרא בן שריה [...] בן פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן הראש [ההדגשה שלי, נ"א].

נחלקו החוקרים [כפי שהראיתי במאמרי] אם הכהן הראש במקור בא לציין את היות עזרא [כבימי נחמיה] כהן גדול או שהתואר מכוון לאהרן ובא לציין את היות עזרא מיוחס לאהרן הכהן הגדול. כך הניח מחבר ספר עזרא

1. מאמר על נושא עיוני בגישה סובייקטיבית. ראו: א' אבניאון (עורך), 'מסה', מילון ספיר: מילון עברי-עברי מרוכז בשיטת ההווה², עמ' 576.

הרואה לנכון לציין בסמוך (פס' 6):

הוא עזרא עלה מבבל, והוא ספר מהיר בתורת משה, אשר נתן ה' אלוהי ישראל; ויתן לו המלך כיד-ה' אלוהיו עליו -- כל בקשתו [ההדגשות שלי, נ"א].

קדרי מסביר במילונו את המילה סופר:²

1. פקיד ראשי, מחוקק, שר משרי המלוכה.

זאת בדומה למעמד נחמיה ומרדכי בממשל הפרסי או "ויהונתן דוד דויד יועץ איש מבין וסופר הוא" (דה"א כז 32).

ושוב מתברר כי הפרשנות שנתן מחבר-עורך עזרא למילה סופר נשענת על משמעות אחרת:

2. אדם היודע קרוא וכתוב.

כשהוא מרחיב אותה בסמוך (פס' 6): "הוא עזרא עלה מבבל, והוא סופר מהיר בתורת משה, אשר נתן ה' אלוהי ישראל".

ובדומה מציג אותו הסופר-העורך בהמשך (פס' 11): "וזה פרשגן הנשתון אשר נתן המלך ארתחשסתא לעזרא הכהן, הסופר: סופר דברי מצות ה' וחוקיו על ישראל" [ההדגשה שלי, נ"א], ובהעתק הכתב בהמשך נאמר (פס' 12): "לעזרא כהנא ספר דתא די אלהי שמיא" [ההדגשה שלי, נ"א].

אך עיון בחלק המדיני של המסמך מלמד על מעמדו הפוליטי-המעשי של עזרא בבחינת סופר 1, כלומר במשמעות של נציג המלוכה (פס' 21):

ומני אנה ארתחשסתא מלכא שים טעם -- לכל גזבריא די בעבר נהרא, די כל-די ישאלנכון עזרא כהנא ספר דתא די אלהי שמיא -- אספרנא יתעבד.

ועוד זאת (פס' 25-26):

ואנת, עזרא, כחכמת אלהך די בידך מני שפטין ודינין די-להון דינין לכל עמה די בעבר נהרא לכל ידעי דתי אלהך; ודי לא ידע תהודעון. וכל די לא להוא עבד דתא די-אלהך ודתא די מלכא -- אספרנא דינה להוא מתעבד מנה: הן למות, הן לשרשי, הן לענש נכסין ולאסורין.

[תרגום הקטע האחרון: ואתה, עזרא, כחוכמת אלוהיך אשר בידך - מנה שופטים ודיינים שידונו את כל העם אשר בעבר הנהר, לכל יודעי חוקי אלוהיך, ואשר לא ידע - תודיעו. וכל אשר לא יעשה תורת אלוהיך ותורת המלך - יעשה לו משפט בדיוק (או: במהרה); אם למות, אם לעונש נכסים, ולכבלים (בית אסורים)].

השוואת שליחות "עזרא הסופר" כאן לעומת שליחות נחמיה (פרק ב) להלן מציגה את עזרא כ"סופר" [פקיד-לוגיסט] מוצלח הרבה יותר - באופן שמוצגים פרטי הדברים במסמך הנ"ל. אולם בספר זיכרונותיו [כמקובל במחקר] המובא בסמוך (פס' 27-28), נגלית דמותו כ"עניו" על פי ההגדרה שאימצנו בפתח המאמר:

ברוך ה' אלוהי אבותינו אשר נתן כזאת בלב המלך לפאר את בית ה' אשר בירושלם. ועלי הטה חסד לפני המלך ויועציו ולכל שרי המלך הגבורים. ואני התחזקתי כיד-ה' אלוהי עלי, ואקבצה מישאל ראשים לעלות עמי [ההדגשות שלי, נ"א].

עזרא העניו רואה בהצלחתו רק חסד אלוהי; ולכן התחזק לפעול למען "העלייה" לירושלים; ובמיוחד דאג להעלות מבני שבט לוי. עזרא צלח זאת (ח 18, 20):

ויביאו לנו כיד אלהינו הטובה עלינו איש שכל מבני מחלי מן לוי בן ישראל [...] ומן הנתינים שנתן דויד והשרים לעבודת הלוים... [ההדגשה שלי, נ"א].

בהמשך מספר עזרא העניו כיצד [בשונה מנחמיה] בעומדו על סף היציאה בדרך הארוכה במדבר שבין בבל וסוריה, נמנע מבקשת תמיכה צבאית מן המלך (ח 21-22):

ואקרא שם צום על הנהר [תעלה שאצל נהר פרת] להתענות לפני אלוהינו, לבקש ממנו דרך ישרה [דרך בטוחה במדבר], לנו ולטפנו ולכל רכושנו. כי בושתי לשאול מן המלך חיל ופרשים לעזרנו מאויב בדרך: כי אמרנו למלך לאמור, יד אלהינו [תהא] על כל מבקשיו

2. מ"צ קדרי, 'סופר', מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו, עמ' 751.

לטובה, ועזו ואפו, על כל עוזביו.

הסיכון שנטל על עצמו עזרא "הסופר" [במשמעות של מנהיג לוגיסטי המוליך כוח במדבר] נסתיים בשלום. וכך עזרא מתאר זאת בענווה בספר זכרונותיו (ח 31-32):

ונסעה מנהר אהוא בשנים עשר לחודש הראשון [ניסן] ללכת ירושלים. ויד אלהינו היתה עלינו ויצילנו מכף אויב ואורב על הדרך ובבוא ירושלים [ההדגשה שלי, נ"א].

מכאן ואילך עזרא מעביר בענוונותו את הפיקוד להנהגה הירושלמית: הכהנים והלויים. אין עזרא מצוין כמי שעמד בראשם של "הבאים מהשבי בני הגולה [אשר] הקריבו עולות לאלהי ישראל, פרים שנים-עשר [כנגד שנים-עשר השבטים] על כל ישראל" (פס' 35).

אפילו את המסמכים שקיבל מהמלך הפרסי לא הוא העביר, אלא ההנהגה המקומית (פסוק 36):

ויתנו את דתי המלך לאחדשדרפני המלך ופחוות עבר הנהר; [הם אשר] ונשאו [בכספם] את העם ואת בית האלוהים.

בהמשך ספר זכרונותיו (עז' ט) מתאר עזרא את קוצר ידו במלחמתו בתופעת החיתון בעמי התועבות, כיוון ש"ויד השרים והסגנים היתה במעל הזה ראשונה". רק (פרק י) כאשר שכניה בן יחיאל [מסופר להלן שאביו היה מאותם שהשיבו את נשותיהם הנוכריות (י 26)] עורר אותו למעשה (י 4-5):

קום! כי עליך הדבר [לפעול] ואנחנו עמך. חזק ועשה! ויקם עזרא ["הסופר"] וישבע את שרי הכהנים הלויים, וכל ישראל, לעשות כדבר הזה וישבעו [ההדגשה שלי, נ"א].

מכאן ואילך עזרא פועל כסופר תורת ה' [ואפשר אף ככהן הראש]; וכך מטעמו בהתכנסות העם באיום השרים והזקנים בחודש כסלו (י 16-9):

הוא חודש התשיעי, בעשרים בחודש -- וישבו כל העם ברחוב [ברחבה - בכיכר] בית האלהים, מרעידים על הדבר ומהגשמים [אותה שעה] ויקם עזרא הכהן [דהיינו כהן הראש - כשגרת הכתובים בספרי המקרא] ויאמר אליהם: אתם מעלתם ותשיבו נשים נכריות [...] ועתה תנו תודה לה' [...] ועשו רצונו. ויענו כל הקהל ויאמרו קול גדול: כן כדברך עלינו לעשות.

אך הביצוע המסובך הועבר לשרים ולזקני עיר ועיר ושופטיה (פס' 17):

ויעשו כן בני הגולה, ויבדילו עזרא הכהן [הראש] אנשים ראשי האבות [...] וישבו ביום אחד לחדש העשירי [טבת] לדריש [לבדוק את] הדבר ויכלו [לטפל] בכל [ה]אנשים [אשר] ההושיבו נשים נכריות עד יום אחד לחדש הראשון [ניסן].

ספר עזרא שלפנינו מסתיים ברשימת מי אשר הושיבו נשים נכריות - מבני הכהנים, ומן הלויים, ומן המשוררים ומישראל (י 44): "כל אלה נשאו נשים נכריות; ויש מהם [שהיו להם] נשים [וגם] וישימו [מהן] בנים".

כאן ספר עזרא מסתיים. מן המובא בפתח "ספר זכרונות" נחמיה (כמובא בנחמ' א) ברור כי עזרא לא הצליח בשליחותו: ההנהגה הירושלמית נכנעה להנהגה של "עמי הארצות" הסובבים את יהודה. כדברי השליח, חנני, לנחמיה (א 3):

הנשארים אשר נשארו מן השבי [דהיינו: עולי בבל] שם במדינה [כלומר העולים משבי הגולה (עז' ב 1)] ברעה גדולה ובחרפה וחומת ירושלם מפורצת ושעריה נצתו באש.

לפיכך נחמיה "הסופר"-המדינאי, המנוסה, נמנע מלהיעזר בעזרא הכהן, הסופר-הכהן-המהיר בתורת משה, שלא צלח במאבקו בהנהגה המקושרת עם יריביו "עמי הארצות".

נחמיה ממשיך לפעול בעצמו, ורק כשניצח במאבקו עם טוביה וסנבלט (נחמ' ו 9): "ותשלם החומה בעשרים וחמשה לאלול [תוך] לחמשים ושנים יום", ולאחר שחש כי שקטה הארץ (ז 72): "וישבו [בביטחון] הכהנים והלויים והשוערים והמשוררים ומן העם והנתינים וכל ישראל [רגועים] בעריהם ויגע [ראש] החדש השביעי [בתשרי הסמוך] ובני ישראל בעריהם", הם עומדים לחוג את ראש השנה (ח 1): "ויאספו כל העם כאיש אחד אל הרחוב [הרחבה] אשר לפני שער המים". אותה שעה מצאה ההנהגה הנאמנה לתורת משה לפנות למנהיגה: "ויאמרו לעזרא הסופר להביא את ספר תורת משה אשר צוה את ישראל". ואומנם כך אירע:

ויביא עזרא הכהן [הגדול הנקרא כאן בספר עזרא - החיצון בשם כהן הראש] את התורה לפני

הקהל מאיש ועד אשה וכל מבין לשמוע [הלויים - המורים המלמדים] ביום אחד לחדש השביעי [יום מקרא קודש - ככתוב בוויק' כג 24; במ' כט 1] ויקרא בו [...] ויעמד עזרא הסופר על מגדל עץ [...] ויפתח עזרא הספר לעיני כל העם [...] והלויים מבינים את העם לתורה והעם על עמדם; ויקראו בספר בתורת האלהים מפרש ושום שכל ויבינו במקרא.

בהמשך [בגרסת עורך ומחבר ספר עזרא] נמסר:

ויאמר נחמיה הוא התרשאתא ועזרא הכהן הספר והלויים המבינים את העם לכל העם: היום [מועד האסיפה] קדש הוא לה' אלוהיכם אל תתאבלו ואל תבכו [...] ויאמר להם: לכו אכלו משמנים [...] כי קדוש היום לאדונינו [...] וביום השני נאספו ראשי האבות לכל העם, הכהנים והלויים אל עזרא הסופר ולהשכיל אל דברי התורה [...] ויקרא [עזרא] בספר תורת האלהים יום ביום (נחמ' ח 9-10, 13, 18).

בהמשך ספר זיכרונות עזרא (פרק ט) נאמר:

וביום עשרים וארבעה לחדש הזה [השביעי - לאחר חג הסוכות] נאספו בני ישראל בצום ובשקים ואדמה עליהם ויבדלו זרע ישראל מכל בני נכר [...] ויאמרו הלויים [...] קומו ברכו את ה' אלהיכם [...] ויברכו [...] אתה הוא ה' לבדך [...] [ובתרגום השבעים נמסר: ויאמר עזרא] אתה הוא ה' האלהים אשר בחרת באברם [...] [נסיום נאום ארוך] ואתה צדיק על כל הבא עלינו, כי אמת עשית ואנחנו הרשענו.

לאחר מכן (בהמשך בפרק י) שיתוף הפעולה בין נחמיה לעזרא בא לידי ביטוי בנוסח כתב האמנה שנעשה בטקס החגיגי:

ובכל זאת אנחנו כורתים אמנה וכותבים ועל החתום שרינו לוינו כהנינו. ועל החתומים **נחמיה** התרשאתא בן חכליה [בן] צדקיה; **ועזריה** [יש להקדימו בטקסט הכתוב שלפנינו; הוא עזרא הכהן הראש] בן שריה בן עזריה [...] ושאר העם [...] וכל הנבדל מעמי הארצות אל תורת האלהים [...] מחזיקים על אחיהם אדיריהם ובאים באלה ובשבועה ללכת בתורת האלהים אשר נתנה ביד משה עבד האלהים [ההדגשות שלי, נ"א].

בכל השתלשלות המאורעות והמעשים המתוארים כאן על פי ספר זיכרונות עזרא, האיש מתואר ככהן ראש ו"סופר"-מנהיג. פועלו כקורא וכמפרש לספר תורת משה עומד ביסוד תפיסת חז"ל את עזרא "סופר", כלומר קורא התורה ומבארה על דרך המסורה שבעל-פה.

בהמשך ספר נחמיה המקראי אנו שבים ומתוודעים לעזרא "היודע את מקומו": הוא "כהן הראש" ו"הסופר" רואה את עצמו בצילו של נחמיה, נאמנו של ארתחשסתא, מי שנקרא בדחיפות לבוא לעזרתו של **חנני אחד מאחי** (נחמ' א 2) כדי להציל ממצוקה קשה את המדינה בכלל ואת ירושלים בפרט לאחר שעזרא מנסה ולא מצליח, במשך שנים, לגבור על השתלטות ראשי **עמי הארצות** על הנהגת מדינה "יהוד".

ואכן, בעת חנוכת חומת ירושלים (נחמ' יב), נחמיה עושה מסע של שתי תהלוכות הנפגשות בסיום טקסי ברחבה שלפני בית המקדש. בראש האחת מהן הריהו מעמיד: "ועזרא הסופר לפניו"; ואילו בראש האחרת: "והתודה השנית ההולכת למואל [אפשר: לשמאל - צפונה] ואני [נחמיה] אחריה".

נמצא נחמיה "הסופר" המדינאי המנוסה בהווה הפוליטית-הפרסית, נמנע בראשית צעדיו מלהיעזר בעזרא, כהן הראש, הפועל יותר כ**סופר מהיר בתורת משה**. עם זה משעה שצלח במשימתו להושיע את עמו, ראה נחמיה מן הנכון ומן הראוי לכבד את עזרא: מי שלעומתו נראה לו כי במידת הענווה שבו נטה להתנהגות שבשפלות הרוח יתר על התנהלות שבדרך הגאווה.

אך מעניין לציין כי בן-סירא המכבד את החכם-הסופר, אינו מציין בשבחיו לאישים פעילים בימי הבית השני את עזרא. בעוד חז"ל, במיוחד מתקופת יבנה ואילך, ראו בו אב-טיפוס של חכם סופר, המצוין כמתקן תקנות וגודר גדרים. וכבר ראינו בפתח דברינו כיצד עזרא הסופר מקשר [בדברי המדרש] בין משה רבנו ובין הלל הזקן בענוותו. לסיום אציג הגדרה רחבה לדמות **העניו בעקבות המקרא, חז"ל ולשון ימינו**, שמצאתי באקראי בגנזי המחשב שלי בשנת תשע"ד:

אדם צנוע מבחינה אישית ומצטנע מבחינה חברתית.

שפל רוח במשמעות מהופכת לבעל גאווה או גס רוח.

משלב בין הפן הרגשי כלפי הזולת
ובין הפן האמוני כלפי שמיא:
בוטח בדרכי ה' הנעלמות
דווקא בשעות קשות ולעת מצוקה.
מקבל את הדברים כמות שהם
וממשיך לדרוש את ה' - באמונה ובתקווה,
יש עוד חיים טובים לאחר האסון או האכזבה.

מתוך אמונתו באדם, כמי שנברא בצלם אלוקים,
לעולם לא יהיה קפדן -
לא יכעס על האחר גם כשכבודו נפגע.
אמונו באדם כבעל מידה אלוהית של חסד
תביאהו למחילה ולסליחה הדדית.
לפיכך לא יברח ולא יימלט מסביבתו החברתית
כשהוא מצמצם את עצמותו, כנזיר באוהלו בלבד.

אישיות העניו - תודעתו הסגולית והתהוותה -
מאז ומקדם, נותרה פלאית ועמומה,
עד היום הזה.

מצבת זיכרון

יהיו הדברים שכתבתי בזאת לציון מידת הענווה שבעזרא לעילוי נשמת נכדנו, יואל, שלדעת מכיריו ומוקיריו
מידת הענווה אכן הלמה את אישיותו הברוכה במידות רבות - כעולה מדברי האב רמי והאם שביט - עם הפרידה
ממנו ביום סגריר מכל בחינה.

להלן דברי חברו ללימודים באוניברסיטת בר-אילן:

בשנה וחצי האחרונות הייתה לי הזכות להיות שותף בדירה עם יואל.
יואל, בחור מקסים וטוב לב, מבריק וחד מחשבה.
יואל היה ה"ילד" של הדירה מבחינת הגיל, אבל הוא היה מקור השראה לכולם ולימד אותנו
מדי יום שיעור בגבורה, בהתמודדות עם קשיים ובהגשמת חלומות.
זה לא נתפס ואי אפשר להבין איך ולמה זה קורה לבחור כל כך צעיר ומוכשר. הלב כואב.
צר לי עליך אחי. נעמת לי מאוד.